

Bu çalışma, 5–9 Eylül 2012 tarihleri arasında İzmir Karaburun’da düzenlenen

“**kapitalizmin kısılcacında doğa – toplum – teknoloji**” temalı

7. Karaburun Bilim Kongresi’nde sunulmak üzere hazırlanmıştır.

Kongre sırasında bildiriye dinleyenlerin önceden okumuş olarak tartışmalara katılabilmesi için bu formatta web sitemizde yayımlanmıştır.

Atıfta bulunabilmek için yazar(lar)ın iznine başvurmanızı rica ederiz.

Karaburun Bilim Kongresi Düzenleme Kurulu

26.08.2012

Emek Süreçlerinin Esnekliği ve Mobil İletişim Teknolojileriyle Derinleşen Sömürü Biçimi Olarak İş Uzantısı

Nial TEKİN

Telefon : 0545 9608904

E-mail: tekinnial@gmail.com

Emek Süreçlerinin Esnekliği ve Mobil İletişim Teknolojileriyle Derinleşen Sömürü Biçimi Olarak İş Uzantısı

Özet

Aralıksız ve en fazla şekilde artı değere ulaşma isteği, geçirdiği tüm dönüşümlere rağmen özünde baki kalan kapitalizm, bugün ulaştığı tüm dünyanın büyük bir piyasa olma haliyle, esnekliğe her zamankinden fazla ihtiyaç duymaktadır. Teknolojik altyapı yardımıyla, sermayedarlar, piyasanın anlık değışimlerine göre, esnek işletme modelleriyle bu küresel yapıya ayak uydurarak, kârlılıklarını sürdürmektedir. Sermayenin uluslararasılaşarak esnekleşmesine paralel olarak, emek piyasasının esnekleşmesi de arzulanmaktadır. Emek süreçlerinin esnekleşmesi önünde engel oluşturabilecek sendika gibi örgütsel yapılar, hukuki yeniden yapılandırmalarla önlenmeye çalışılırken, teknolojik gelişmeler aracılığıyla da emek süreçlerinin piyasa koşullarına en uygun şekilde biçim alması sağlanmaktadır. Fakat, böylesi kaygan bir zeminde tanımlanan emek süreçleri işçi için geçicilik, muğlaklık, yer ve zaman duygusunun aşınması, iş güvencesizliği ve sendikasızlaşma gibi birçok mahzuru barındırmaktadır. Teknolojinin altyapısını sağladığı emek esnekliğinde, işe ait mobil iletişim araçlarını, iş sonrası ve ofis dışında da kullanarak çalışmaya devam etme durumu olarak tanımlanan *iş uzantısı* da işçi açısından bir sömürölme hâlidir. Emek/emek gücü ayrımını görünmezleştiren iş uzantısında, iş/işdışı yaşam sınırları silinmektedir. Resmi olarak tanımlanan esnek çalışma biçimlerinde tam olarak söz edilmeyen, hukuki altyapısı da net bir şekilde belirlenmeyen iş uzantısı işçi açısından birçok negatif etkiye sahiptir. İş uzantısı bir yandan sömürü oranını arttırırken, öte yandan işçinin devamlı denetim ve kontrol altında tutulmasına neden olmaktadır.

anahtar kelimeler

Esneklik, teknoloji, iş uzantısı.

Giriş

Teknolojinin, üretim biçimlerini, dolayısıyla toplumsal örgütlenmeleri dönüştürebilme potansiyeli, onu 21. yüzyıl kapitalizminin geldiği noktayı doğru bir şekilde analiz etmek açısından vazgeçilmez bir belirleyen konumuna getirmektedir. Zira, kapitalizm, teknolojiyi

ekonomik büyüme katalizörü biçiminde kullanarak, “denge-kriz-yeni denge” devinimini takip eden bir tarihselliğe sahiptir. Teknolojinin kullanım ve etkilerini değerlendirme aşamasında, teknolojik determinizme sebep olan mitler¹, bu belirleyenin toplumbilimsel bağlamdan uzak ve tekil çözümlenmelerini doğurmakta; kullanımının kurumsallaşmasına ve ardındaki ideolojik bağlamın meşrulaşmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda, makalenin temel tartışma konusu; günlük hayat pratiklerine yerleşip, onu dönüştüren teknolojinin yarattığı görünmez işlevlerin, özünde hegemonik üretim ilişkilerinin yeniden ürettiği alanlar olduğuna dikkat çekmektir. Teknolojik ürünlerin sağladıkları « kolaylıkların » ekonomi politikasının analizi son tahlilde, bu « kolaylıkların » bireyin dünyası ve toplumsal normların inşasındaki etkilerini gösterecektir (Ergur 2008: 54).

Günlük hayata dahil olma ve onu dönüştürme noktasında beliren mobil iletişim araçlarının gelişmesi ve kullanımı özellikle son 20 yıldır ivme kazanmış ve en hızlı şekilde toplumsal olanı etkilemektedir. Gelişen mobil iletişim teknolojileri küresel düzeyde, çalışma pratiklerini derinden değiştirmekte ve başta işyeri ve iş zamanı olmak üzere, toplumsal sınıf kavramının temel belirleyenlerini yeniden tanımlama ihtiyacı doğurmaktadır. Bu çerçevede, makale, özellikle beyaz yakalılar olarak adlandırılan hizmet sektörü işçilerinin, mobil iletişim teknolojileriyle artan sömürü, denetim ve kontrolü üzerine yoğunlaşacaktır. Cep telefonlarının, taşınabilir bilgisayarların ve bugün kullanımı gittikçe yaygınlaşan, internet ve telefon teknolojilerini tek bir aygıtta kullanma avantajı sağlayan akıllı telefonların (smartphone), çalışma pratiklerini nasıl dönüştürdükleri ele alınırken, iş yeri ve iş zamanının aşınması hali *iş uzantısı* terimiyle açıklanacaktır. İş uzantısının emek süreçlerindeki ekonomi-politiğini anlatabilmek için, kavram esnek çalışma sistemleri içerisinde değerlendirilcektir. Bu amaçla, öncelikle esnek çalışma biçimi anlatılıp, daha sonra iş uzantısının işçi açısından etkilerine değinilecektir.

Esnek Çalışma Sistemleri

Bugün kapitalizminin tanımlayıcı özelliği olarak esneklik, çalışma yaşamının ve üretimin aralıksız değişen piyasa koşulları ve gereksinimleri doğrultusunda yeniden örgütlenmesini anlatır. Bu yeni örgütlenme biçimi, işçi ve işverenlerin piyasadaki varlığını koruyup sürdürebilmelerini değişen koşullara adaptasyon yeteneklerine bağlar. Teknolojik gelişmeler ise, çalışma pratiklerinde derin değişimler sağlayarak, kapitalizmin arzuladığı

¹Mosco (1998), teknolojik mitlerin, bu teknolojilerin ardındaki ekono-politik gerçekliği görmeye engel olduğunu belirtiyor. Mesela, teknolojiyevenlerin sıklık kullandığı bilgisayarların gücü her 18 ayda bir, iki katına yükseliyor miti, bir anlamda bilişim toplumu ile gerçek hayatı her 18 ayda bir, daha çok ayırmaktadır. Fakat bu durum birçok şeyin üstünü örtmekte sistemdeki teknik anlaşmaları ve ortaklıkları gizlemektedir.

emek esnekliğini uygulama şansı yaratmaktadır. Şüphesiz, toplumsal ilişkiler içinde sermayenin daha fazla artı-değere sahip olma amacı ile işçilerin yaşamı üzerinde etkiye bulunan teknoloji nötr bir olgu olarak ele alınmaz (Ercan, 1996). Dickson'ın (1994, 27-28) belirttiği üzere, "Teknolojinin toplumdaki rolünü anlamak, yalnızca kendi içinde değil, bizzat toplumu anlamamızın bir parçası olarak da değer kazanmıştır. Teknolojiye ilişkin çağdaş sorunlar teknolojinin doğasından olduğu kadar, onun kullanımından da kaynaklanmakta; ancak teknolojinin doğası da, geniş ölçüde, teknolojinin hiçbir zaman kendilerinden bağımsız olarak düşünülemeyeceği toplumsal ve politik etmenler tarafından belirlenmektedir." Dolayısıyla, emek süreçlerinin esnekliği teknolojik bir durum olarak değil, içinde barındırdığı sosyo-ekonomik etmenler kapsamında değerlendirilmelidir.

1970'ler krizi sonucunda somutlaşan küreselleşme olgusuyla, süregelen çalışma biçimleri değişmiş, esnek çalışma sistemleri olarak bilinen yeni çalışma biçimleri ortaya çıkmıştır. Bu çalışma biçimlerinde iş, iş yeri ve çalışma zamanı kavramları bazı değişikliklere uğramış, iş artık belirli bir işyeri çatısı altında yapıyor olmaktan çıkmış, daha kısa zamanda, farklı mekân ve farklı saatlerde yapılan işler halini almaya başlamıştır. Bu kriz sürecini aşabilmek adına, kapitalistler yeni üretim biçimleri, yeni iş organizasyonları, emek ve teknolojinin gelişmiş, yeni uygulamalara dahil olmasını sağlanarak, bu yeniden yapılanmaya engel olabilecek hukuki düzenlemeler gözden geçirilmektedir. Örneğin, emek piyasasının esnekleşmesi önünde engel oluşturabilecek sendika gibi örgütlenmeleri etkisiz kılmak adına teknolojinin dönüştürdüğü iddia edilen yeni işçi tipinin, işçi sınıfı tarihselliği açısından kilit olan bu örgütlenmelere ihtiyaç duymadığı öne sürülmektedir;

"Sanayi işçisi kavramı yerini bilgi işçisi kavramına bırakmaktadır. Bu çerçevede, öğrenmeyi öğrenen, öğrendiği her şeyi untabilen ve yeniden öğrenebilen insanlar olarak tanımlanabilen bilgi işçisinin ihtiyaçlarına klasik endüstri ilişkileri içinde ve toplu iş hukukunun düzenlemeleri dâhilinde cevap bulmak mümkün olamamaktadır. Seyyanen ücret, iş güvencesi, kamusal sosyal koruma; sendikaya üye olma gibi kavramların nitelikli çalışanlar ve uzmanlaşmış iş gücü açısından yeterli olmadığı görülmektedir. Bireysel pazarlık, bireysel hizmet akitleri gibi düzenlemeler ile diğer esneklik uygulamalarının bilgi işçileri için gerekli olduğu görülmektedir (Tisk, 1999: 8)." Bu alıntıda da açık bir şekilde görüleceği üzere, bilgi işçisi kavramı ile öne sürülen işçi tipi özünde küresel rekabet karşısında yalnızdır ve örgütsüz bu işçi performans kriterleri çerçevesinde diğer işçilerle sürekli bir yarış içerisindedir.

1970'ler krizinden sonra ortaya çıkan esnek üretim biçimi sermayenin yeni dönem mantığı açısından önemsenen bir uygulamadır. Özellikle, emek piyasasının esnekliği;

küresel firmalar için en arzu edilen esneklik biçimidir. Zira, böylece genel piyasa dalgalanmalarına göre biçim alan bir emek piyasası söz konusudur. Kapitalist yarı zamanlı, parça başı, geçici iş ve taşeronlaşma gibi stratejilerle işçi sınıfının birçok tarihsel kazanımı olan haklara son vermekte ve sermayesi için gerekli esnekliğe sahip olmaktadır (Ercan 1996). Tüm bu esnek çalışma biçimleri ise; teknolojik gelişmenin ve küresel rekabetin bir zorunluluğu gibi gösterilerek, hukuki düzenlemeleri bu doğrultuda oluşmaktadır. Bu yaklaşım Türkiye İş Kanunu'nun gerekçe bölümünde de açıkça ifade edilmektedir:

“Ülkemizde 1475 sayılı İş Kanunu döneminin başladığı yıllarda tarihsel bir rastlantı olarak dünyada yeni bir teknolojik devrim çalışma hayatını yakından etkilemeye başlamıştır. Bu devrimin simgesi mikro elektrik teknolojisidir. Üretim alanlarının tümüne yaygın bir biçimde giren bu teknoloji, bilgileri toplama, bunları stok etme ve istenildiği zaman hemen kullanılabilir hale getirme olanağını vermektedir. Üretimde bilginin öneminin, sermayenin önüne geçmesi, çalışanların vasıf derecelerinin beden işçiliğinden fikir işçiliğine kayması, küresel rekabetin esnekleşme olgusunu zorunlu olarak gündeme getirmesi çalışma hayatını yakından etkilemektedir.....Kuşkusuz devrim niteliğindeki bu değişmelerin çalışma hayatına ve iş yasalarına yansımaması düşünülemez (aktaran Sezgin 2005: 158).”

Oysa, esneklik, gelişen teknolojiyle birlikte zorunlu ve kaçınılmaz bir süreç değil, kapitalist üretim sisteminin bugün ulaştığı boyut açısından uygulanması zorunlu olmaktan ziyade, olanaklı hale gelmiştir (Sezgin 2005: 160). Günümüzde esnek çalışmanın bir çok türüne rastlanmakta ve bu yaklaşımı açıklayabilmek için çeşitli esnek çalışma türleri gruplandırması yapılabilmektedir. Uluslararası İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Derneği (International Society for Labour Law and Social Security)'nin Eylül 1985'de yapılan 11. Kongresine sunulan bir raporda 30 değişik esnek çalışma şekli bahsedilmektedir. (Yavuz. 1995. s.37). Bu gruplandırmaya örnek olarak;

- İşyerinin esnekleştirilmesi; işyerinin bölünmesi, küçülmesi, bağımsız birimlere ayrılması, taşeronlaştırma,
- İşin esnekleştirilmesi; nakil, tayin, iş değişikliği kolaylıkları, kısa süreli çalışma, kısmi çalışma, geçici ve mevsimlik çalışma,
- İş sürelerinin esnekleştirilmesi; değişken zamanlı çalışma, yoğun çalışma gibi.

Öte yandan, Türkiye'de de birçok esnek çalışma türleri uygulanmaktadır. Bunlardan başlıcaları; taşeronluk, fason üretim, geçici ve mevsimlik işçilik, belirli süreli hizmet akdi, part-time çalışma, toplu izin, ücretsiz izin, kısa süreli çalışma, çalışılan süreye bağlı ödeme yapma, telafi çalışması, yoğunlaştırılmış çalışma, performans dayalı ücret, toplam kalite yönetimi, evde çalışma gibi (Sezgin 2005: 162).

Kavram olarak esneklik, ürün çeşitliliği, üretim zamanı, iş tanımları, iş süreleri, üretim araçları, yönetim anlayışları, çalışma mevzuatı gibi konular içermesinden ötürü son derece geniş bir alanı kapsamaktadır ve kapitalizmin tarihini tanımlayan temel özelliştir (Braudel'den aktaran Ercan 1996). Bir diğere anlatımla, esneklik kavramı kapitalizmin doğasına içkindir ve ilk analizlerini Marx'ta bulmaktadır:

“Eğer saat ücreti, kapitalisti, günlük ya da haftalık ücreti ödemeye zorlayacak şekilde değil de emekçiyi keyfine göre seçtiği saatlerde çalıştırarak ücret ödeyecek şekilde saptanacak olursa, o zaman, kapitalist, emekçiyi, saat ücretinin ya da emek ücretinin birim ölçüsünün hesaplanmasında esas olarak alınacak zamandan daha kısa süre çalıştırabilir . Bu birim, [emek gücünün günlük değeri/belli saatlik işgünü] oranı ile belirlendiği için, işgünü belli saati kapsar durumdan çıkmaz bütün anlamını yitirir. Karşılığı ödenen ve ödenmeyen emek arasındaki ilişki yok olur. Kapitalist, şimdi artık emekçiden, emekçiye kendi varlığını sürdürmek için gerekli emek zamanını bırakmaksızın, ondan belli miktarda artı emek sızdırabilir. Çalışmadaki bütün düzeni ortadan kaldırdığı gibi, kendi işine, keyfine ve o andaki çıkarlarına uygun geldiği şekilde en korkuncu, aşırı çalışmayı mutlak bir iş kesilmesi izleyebilir (Marx, 2000:518-519).”

Marx'ın esnek çalışma saatleri ve ücretlendirme analizinde belirttiği gibi ücret, sadece fiilen üretimde olunan zamanı içerdiği için, işgünü esnekleşerek belli bir zamanla sınırlandırılmaktan çıkmıştır (Yılmaz 2008: 157). Gelişen teknolojilerle geline nokta da ise; çalışma mekânının ve Marx'ın söz ettiği anlamda çalışma zamanının esnekleşmesi çok daha uç noktalara ulaşmaktadır. Esneklikle birlikte, çalışmanın anlamı bütünüyle değişmektedir. Dönem, saat ve ücretleri değişken, geçici, esnek, kesintili hale gelen çalışma olgusu artık bir kolektifle bütünleşememekte, günlük, haftalık, yıllık zamanı ve yaşamın dönemlerini yapılaştırmayı sürdürememekte, herkesin yaşam projesini üzerine inşa ettiği kaide olmaktan çıkmaktadır (Gorz, 2001: 83).

Bugün, küresel ölçekte uygulamaya geçilen esneklik politikalarını, tarihe 1970'ler krizine karşı geliştirilen liberal ideoloji temelinde incelemek gerekir. Esas itibariyle erken kapitalistleşen ülkelerde ortaya çıkan bu krize karşı, üretken sermayenin uluslararasılaşması, emek üretkenliğini yükseltmeye odaklanan kalite yönetimi, esneklik ve performans gibi kavramlar üretimde giderek başat bir konuma yükselmiş ve bu yönde bir dizi strateji geliştirilmiştir. Bu yeni üretim biçimi, ulus-devlet sınırları içine sıkışmış üretken sermayenin uluslararası şirketler biçimini alarak, genel kâr oranının düzeyini ulusal olmaktan çıkarıp dünya düzeyine yükseltmiştir (Yılmaz 2010: 111-112). Bu temelde esnek üretim sistemi, fordist

Üretim sisteminin alternatifi gibi sunulmakta ve krizin çözümü olarak sunulan esnekliğin temelinde ise; işçilerin daha fazla ve daha yoğun çalışması prensibi vardır.

Mobil İletişim Teknolojileriyle İş Uzantısı

Emek süreçlerinin esnekleşmesinde teknolojik gelişmelerin temel bir rolü vardır. Zira, teknolojik gelişmeler, endüstri ilişkilerinin gelişimi sürecinde belirleyicidir. Sanayi devrimi, 18. yüzyılın ikinci yarısında buhar makinesinin icadıyla başlamış ve bir sanayi işçisi tipi meydana getirerek, dönemin çalışma modellerini yaratmıştır. Benzer bir biçimde, özellikle 1970’li yıllarda, yükselen bilişim ve iletişim sistemleri, birçok farklı dinamikle birlikte yeni çalışma biçimlerini tetiklemiştir. Öte yandan teknolojinin gelişmesine paralel olarak hizmet sektörü de gittikçe büyümekte ve bu durum bazı araştırmacılar tarafından beyaz yakalılar olarak adlandırılan bir hizmet sektörü işçi tipini ne çıkarmaktadır. şüphesiz esnek çalışma biçimleri hizmet sektöründe de sıklıkla uygulanmaktadır. Zira Tisk’in de açıkladığı gibi; “Sanayileşme sürecinin başlarında istihdam imalat sektöründe toplanmış daha sonra özellikle 2. Dünya Savaşından sonra hizmet sektöründeki gelişmeler istihdamın burada yoğunlaşmasına yol açmıştır. Turizm, taşımacılık, iletişim, medya, bankacılık, gıda, tamir-bakım, akaryakıt dağıtım, sağlık, perakende ticaret ve diğer yeni hizmet alanlarında artan müşteri ve birçok hizmet kolunda 24 saat durmaksızın çalışma düzeni kurulması gerekliliği esnekliği doğuran bir başka faktör olmuştur (Tisk 1999: 7).” Hizmet sektöründe, 24 saat çalışılması, vardiya sistemleri biçiminde ya da özellikle finans, sigortacılık, medya gibi alanlarda, işçilere verilen mobil iletişim araçlarıyla işin devamlı kontrolü sağlanarak iş uzantısıyla da yapılmaktadır.

Daha önceleri, hizmet sektörü işçileri, bir ofis sınırları içerisinde ve mesai saatleri boyunca, daktilo, masaüstü bilgisayar, kablolu telefon gibi işyerine ait ve günün sonunda işyerinde kalan metaryaller aracılığıyla çalışmaktaydı. Bu durum mobil iletişim araçlarının hızlı ve sermaye sınıfı açısından işlevsel gelişimiyle değişti. Cep telefonları, taşınabilir bilgisayarlar ve bugün kullanımı gittikçe yaygınlaşan, internet ve telefon teknolojisini tek bir aygıtta kullanma avantajını sağlayan cep bilgisayarları (PDA- *Personal Digital Assistant*) ve akıllı telefonlar (*smartphone*) aracılığıyla çalışma pratikleri değişmektedir. Bu teknolojiler ofis olarak adandırılan mekânın sınırlarını silikleştirip, işyeri tanımlaması belirsizleştirirken, mesai olarak adlandırılan, sınırlı çalışma süresini de tüm gün ve hafta üzerine yayarak, emek açısından sonsuz bir esneklik sağlamıştır. İşçi, artık büro dışında ve mesai sresinden sonra da sermaye sınıfı için üretken bir güçtür ve sömürülmektedir. Büro dışında, mesai sresinden sonra da çalışma hali, emeğin zaman ve mekânda uzamasına neden olmaktadır. Emeğin, bu

iki boyutta da uzaması hali için bazı yazarlar iş uzantısı (work extension) terimini kullanıyor (Towers vd. 2005). Bu terim, hem çalışma süresinin belirsizliği, hem çalışma mekânlarının sınırsızlığı, hem de bunları mümkün kılan mobil iletişim teknolojilerinin artışı kapsamında dolayı tercih edilmektedir. Her ne kadar mobil iletişim araçları, birçok anlamda çalışma pratiklerini dönüştürmüştü de, bunlardan sadece işe ait araçlarla çalışma halinin uzamasından bahsedilmektedir. Yani burada söz konusu olan işçi, haftanın 5- 6 günü, mesai saatlerini ofiste geçirip, günün ve haftanın sonunda, bu araçlar dolayısıyla çalışmaya devam etmekte olan emek gücüdür. Diğer bir anlatımla, bu işçiler, sürekli hareket halinde olan veya işlerini evden yürütebilecek tercihe sahip olan işçiler değildir. Zaten mesai saatleri boyunca ofiste çalışıp, daha sonra bu teknolojilerle ofis dışında ve günün sonunda da ek bir çalışma çabası içine girmektedir.

Esnek çalışma sistemleri arasında görülmesi gerektiğini düşündüğümüz, iş uzantısı toplumlarda normalleştirilen ve dolayısıyla görünmezleşen bir sömürü biçimidir. Pratik hayatta aralıksız örneklerine rastladığımız bu durum, işçinin devamlı sömürülmesi ve denetim altında olmasından ötürü elzem bir analiz gerektirmektedir. Yasal bir çerçevesi bulunmayan iş uzantısı, işçi açısından birçok farklı etki ve sonuca sebep olmaktadır. Çalışma boyunca bu sonuçlar temel iki argüman etrafında şekillenecektir. Üzerinde durulacak ilk nokta, teknolojik araçlarla “donatılmış” işçinin emek gücü sömürsünün tüm güne yayılması ve artı değer sömürsünün, işçinin kendini yeniden üretmesi için kullanacağı zaman üzerinden de yapılmakta olduğudur. Diğer bir nokta ise, işçi için artık mesai 7 gün 24 saate çıkartılarak iş yaşamı/özel yaşam ayrımı silikleşmekte ve iktidar merkezi olan sermayedar ya da yönetici tarafından devamlı denetim ve gözetim altında tutulmasıdır.

Emek Sömürü Biçimi Olarak İş Uzantısı

Kapitalistlerin, teknolojik ürünleri edinip, işçileri bu iletişim araçlarıyla donatmaları, şüphesiz şirketlere yapılan birer yatırımdır. Bu noktada iş uzantısı olarak adlandırdığımız çalışma biçimi, emek sömürsünün zaman ve mekânlar üstü bir hâl almasıdır. İlk olarak, 1 Mayıs 1886’da, Amerika İşçi Sendikaları Konfederasyonu öncülüğünde, işçiler günde 12 saat, haftada 6 gün olan çalışma takvimine karşı, günde 8 saatlik çalışma talebiyle iş bıraktılar. İşçilerin talepleri 8 saat uyku, 8 saat özel zaman ve 8 saat iş üzerine günlerinin bölünmesiydi. Fakat, 21. yüzyılda, uygulanmaya başlanan esnek çalışma modelleri ve teknolojilerle, emek sömürü biçimleri şekil değiştirerek derinleşti.

İş günü, sermaye sınıfı ile işçi sınıfı arasında süren mücadeleler sonucu gerekli emek zamanı ve artık emek için harcanan zaman arasında bölünmektedir. Sermayedar, her zaman daha fazla artık-değer elde etmek amacıyla, işçinin kapitalist için çalışarak geçirdiği zamanı arttırmak isteyecektir. Artık emek için harcanan zamanın, gerekli emek için harcanan zamana oranı ise sömürü oranı olarak adlandırılmaktadır (Ercan 1996).² Bu noktada, teknolojinin rolü, sömürü oranının, yani artık emek için harcanan zamanı, gerekli emek için harcanan zamana göre artmasını sağlamaktır. Bunu, üretim yöntemlerini değiştirerek, çalışma süresi boyunca, çalışma yoğunluğunu arttırarak ya da emek sürecinin esnekleşmesini sağlayarak yapabilir. Ercan'ın (1996) belirttiği gibi; tarihsel olarak artı-değer oranını arttırmanın önündeki engelleri kaldırma yönündeki her eylemlilik hali emek sürecinin esnetilmesi olarak tanımlanabilir. Dolayısıyla, her ne kadar hukuki olarak tanımlanan esnek çalışma modellerinde iş uzantısı kavramı net olarak tanımlanmasa da, artı-değer oranının artmasını sağladığı için emek sürecinin esnetilmesine dahildir. Böylece, teknoloji sayesinde, sermayedar işçiye resmi olarak tanımlanan fazla mesai yaptırmadan, işçiyi 24 saat ulaşılır bir mesafede ve çalışmaya hazır tutmaktadır. Cohen'in (1987) belirttiği gibi, teknolojinin üretimdeki ilk rolü kârı arttırmaktır. Yeni teknolojilerin emek süreçlerindeki kullanımına dair yapılan tüm işletme aktivitelerinin temeli ise; verimlilik esas alınarak şekillenmektedir. Yani, işletmelerin işçilerine verdikleri bu mobil iletişim araçları, iş yoğunluğunu artırarak, işçi verimliliğini yükselmektir.

Ekonomi politik açıdan; iş uzantısı olarak adlandırılan bu emek süreci, değer ve sömürü kavramları temelinde bir analize ihtiyaç duymaktadır. Bu noktada, Marx'ın emek gücü ve emek arasında yaptığı ayrımı vurgulamak önemlidir. Emek gücü, genel anlamda bir potansiyeli ifade eder ve insanın belli bir kullanım değeri üretirken harcadığı zihinsel ve fiziksel yeteneklerin bütünüdür. Ancak Marx'ın tanımlaması bu genellikte durmaz ve özel olarak, yani bir meta olarak emek gücünün ortaya çıkışını açıklar. Emek gücü, bu bağlamda, işçinin pazarda kapitalist ile karşılaşması ve belirli bir ücret karşılığında, belirli bir zaman sınır içerisinde, alınıp satılan bir meta olmasıyla tanımlanır (Marx 2000). İşveren bu belirli bir zaman aralığı için, ücret ödeyerek satın aldığı emek-gücünü mümkün olan

² Bu noktada önemle belirtmek gerekir ki, iş uzantısı pazarlama, reklam, finans gibi direkt artı değer üretmeyen yani üretken olmayan emek kategorilerinde de sık sık görülmektedir. Bu emek tipi, her ne kadar, iş günü içerisinde sermayedar için doğrudan bir artık-değer üretimine katkıda bulunmuyorsa da, dolaşım sürecinde istihdam edilen emeğin verimliliğinin artması, dolaşım süresini kısaltacağı ve devir sayısının artmasında etkili olacağı için yaratılan artı değer üzerinde dolaylı bir etkiye sahiptir (Yılmaz 2008: 161). Ayrıca ücretli emek olmaları ve emek güçlerini piyasada satmaları itibarıyla üretken emek de, üretken olmayan emek de sömürü ilişkisine tabiidir. Yani üretken olmayan emek artı değer yaratmamasına rağmen sömürülmektedir. Dolayısıyla, makale boyunca, bu iki emek türü ayrımı gözardı edilecektir.

maksimum verimlilikte ve sürede kullanmaya çalışır. Emek esnekleşmesi bağlamında işveren, zaman aralığını mümkün olduğunca genişletmek için sözü geçen iletişim araçlarına başvurur ve bu da iş uzantısı olarak adlandırdığımız durumu yaratır. BlackBerry üreticilerinin bu önermeyi doğrulayacak sonuçlar sunan araştırmasına göre; sıradan bir BlackBerry kullanıcısı her iş günü boyunca, yaklaşık 53 dakikalık bir aksama süresinin telafi edilmesini sağlamaktadır (Ipsos-Reid, 2001: 3). İlk olarak 1886’da talep edilen 8 saatlik iş, 8 saatlik uyku ve 8 saatlik özel hayat için ayrılan zaman dilimlerinin sınırları, mobil iletişim teknolojileriyle görünmezleşmektedir. İletişim teknolojilerinin, çalışma zamanı sonrasında da aktif olarak kullanılmalrı, emeğin yeniden üretimi için gerekli olan 8 saatlik uyku ve 8 saatlik özel hayat için ayrılan zamanın iş için kullanılmasını anlamına gelmektedir. Gleick’e (1999) göre bir işi tamamlamak için ayırdığımız uygun zaman aslında bir yemeği yemekten kısıtığımız zamandır. Bu bağlamda Amerika’da iş uzantısı üzerine yapılan bir araştırmada deneğin söyledikleri oldukça ilgi çekicidir (Karlson vd. 6-7);

“Geceyarısı uyanıp (iş) maillerimi kontrol ediyorum. Eğer direkt cevaplayabileceğim birşeyler varsa yapıyorum. Doğrudan yapmak bana daha uygun geliyor, çünkü yaptıktan sonra unutabiliyorum.”

Öte yanda, ücret veya herhangi başka bir yöntemle motive edilmemesi iş uzantısı adına bir tatminsizlikte yaratmaktadır. Herhangi bir yerde resmi olarak kayıtlara geçmeyen bu çalışma biçimi, finansal olarak herhangi bir getiriye sahip değilken, reddedilmesi hali işçi açısından işi kaybetme riskini göze almayı gerektirmektedir. Hızlı yaşam formlarına uygun olarak gelişen teknolojiler sayesinde işler hızlı bir şekilde tamamlamakta, fakat bu durum boş zaman süresini arttırmak yerine, sadece tamamlanan iş sayısını arttırmaktadır. Bunun birey üzerindeki etkisi ise; “boşa harcayacak zamanın olmayışı” algısı ve her an birşeyler yapmak zorunda olduğu hissine kapılması biçimdedir.

Denetim/Gözetim Biçimi Olarak İş Uzantısı

Bilişim teknolojilerinin, emek sömürüsü, mahremiyet ve özgürlük üzerine oluşturduğu tehditlerin yanı sıra gözetlemenin toplum yaşamına nasıl olağan bir şeymiş gibi yerleşmesini sağladığı da dikkat çekicidir (Nelkin 1995). “Birçok alanda “hayatı kolaylaştırma” iddiasıyla pazarlanan teknolojik ürünler, günlük yaşamın denetlenmesi sürecinde de belirleyicidirler. Diğer bir deyişle, teknoloji, özellikle 20. yüzyılın sonunda, toplumsal yaşamın ideolojik bağlamını oluşturan en kayda değer bileşenlerden birisi haline gelmektedir (Ergur 1996: 15).” Bu bağlamda, iş uzantısı kavramı, sosyo-psikolojik açıdan işçinin her an denetim ve gözetim altında tutulması anlamında gelmektedir. Ulaşılabilirliği 24 saat olan işçi için, iş yeri ve iş

zamanı kavramları her yer ve her an olarak kabul edilmekte, denetlenebilirliği sayesinde işi ihmal etme ya da erteleme ihtimali kalmamaktadır. Sennett'in (2002: 61) ifade ettiği gibi, iş fiziksel olarak merkezsiz hale gelse bile, işçinin üzerindeki denetim/iktidar daha dolaysız hale gelmektedir. Her ne kadar esnek emek piyasasında değişime açık olmak ve koşullara ayak uydurabilmek aslında birey üzerindeki denetimi kuvvetlendirme etkisine sahipse de (Aytaç ve İlhan 2008) paradoksal bir biçimde, teknoloji aracılı çalışma, işçiler bir özgürlük olarak tanımlanmaktadır;

“Dünyada yaşanan ekonomik gelişmeler, bireylerin gelir düzeylerinin de artması sonucunu doğurmuş ve bu husus çalışanların daha çok boş zaman isteklerine yol açmıştır. Böylece çalışanların da çalışma şartlarını ve sürelerini bizzat belirleyebilmeleri yönündeki eğilimleri esnekliği gerektiren bir başka faktör olmuştur. Esneklik, genel olarak işçiye çalışma sürelerini kişisel ihtiyaçları ve istekleri doğrultusunda ayarlayabilme imkânı vermektedir (Tisk, 1999: 8).”

Tisk'in bu açıklamasında da görüldüğü üzere; esneklik işçi için, iş yeri ve iş zamanını seçebilmesinden ötürü bir çeşit özgürlük olarak sunulmakta, oysa işçinin denetim ve kontrolünü hat safaya çıkarmaktadır. Bir diğer deyişle, emek piyasasının esnekleşmesi, işçilere özgürlük vererek, özerk işlerin ortaya çıkması değil, bazı koşullara dayanan ve güvenli olmayan istihdamın büyüdüğü ve çalışmanın yoğunlaştığı anlamına gelmektedir (Meiksins, 2003: 178). Marcuse (2008), “Tek Boyutlu İnsan” adlı kitabında, teknolojinin özgürleştirici gücünün -nesnelerin araçsallaştırılması- özgürlüğe vurulan bir prangaya- insanın araçsallaştırılmasına dönüşmekte olduğunu vurgular. Teknoloji, bireyin mahremiyetini aşındırmakta ve ortadan kaldırmaktadır. Sürekli izleniyor olma bireylerde güvensizlik ve huzursuzluk yaratırken, toplumsal patolojilere yol açmaktadır. Gözetimin normalleştiği durumlarda, insanlar kendilerini belirsiz ve güvensiz bir ortamda hissederler. Böyle durumlarda iktidar, toplumsal örgütlenmeyle içiçe geçmiş, görünmez ve her yerdedir. Kontrol artık “iktidarın görünen eylemlerinde değil ama günlük hayatın rutin pratiklerindedir” (Deetz, 1992: 38) ve mobil araçlar kurumlara bireylerin eylemlerini aktif bir şekilde izleme olanağı sunmaktadır (Green 2002: 37).

Zaman-Mekân Sıkışması ve İş Uzantısı

1970'ler krizinin çözümü olarak sunulan üretken sermayenin uluslararasılaşarak, akışkan bir hal alması, Marx'ın *Grundrisse*'te (1979) tanımladığı şekilde, zaman-mekân sıkışması ya da mekânın zaman tarafından katledilmesi önermesiyle örtüşmektedir. Harvey

(2010: 299) zaman-mekan sıkışmasının 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında da etkili olduğunu belirtmektedir. Mekânın zaman içinde tahribi en çok ekonomik düzlemde etkili olmuştur. Demiryolu ağının genişlemesi, telgrafın keşfi, buhar makinesinin kullanımı, radyo iletişimi, bisiklet ve otomobilin yaygınlaşması, zaman ve mēkan kavramını radikal bir şekilde değiştirmiştir

Bugün ise, mekânsal engellerin yıkılması ve yeniden düzenlenmesi, kapitalizmin kendisini sürdürebilmesinin temel araçlarından biri olmuştur. Ulus-devlet sınırlarının kaldırılması, gelişen ulaşım ve iletişim teknolojileri, sermaye akışını hızlandırmak üzere biçimlenen finans sektörü, medya ile manipüle edilen ve bireyselleşen tüketim, sermayenin yeniden üretim döngüsünü oldukça hızlandırmış ve artık sermayenin hareket alanı yeryüzünün tamamı halini almıştır. Hardt ve Negri'nin (2001) tanımladığı biçimiyle; modern egemenlik birbirinden kesin sınırlarla ayrılmış, sınırlı mekânlarda ve aşkın olmasına, endüstriyel üretim ve ulus egemenliğine dayanmasına karşılık; postmodern emperyal egemenlik sınırları olmayan, her şeye nüfuz eden, topraksız, merkezsiz ve içkin bir karakter taşır. Küresel ekonomi ile birlikte üretim bandının yerini üretimin örgütsel modeli olarak ağ alırken, yeni süreç merkezsizliği, sınır tanımazlığı ve heryerdeliği vurgulamaktadır. Teknoloji ise; bu heryerdeliğin ve sınır tanımazlığın hem teknik temelini hem de kültürel üstyapısını inşa etmek anlamında vazgeçilmezdir.

Bu bağlamda, iş uzantısı kavramı, işçiler için, iş/işdışı sınırının muğlak bir hâl almasıdır. Tatiller, haftasonları, aileye ve arkadaşlara ayrılan zamanlar, iş tarafından istila edilmekte ve işe ait bu araçların iş sonrası kullanımı, özel alan/kamusal alan ayrımını görünmezleştirmektedir. Wilson ve Mitev'e (1996: 189) göre iletişim araçları, kullanıcılarını kontrol, sömürü ve gözetim altında tutmanın yollarını sağlamaktadır. Bu anlamda, işçi artık her an ulaşılabilir haldedir ve bu durum iş arkadaşları ve yöneticileri tarafından da böyle kabul edilmektedir. Sınırları belli bir ofis, büro, işyeri gibi fiziki anlamda somutlaşan bir mekân artık görünmezleşmektedir. Zira, mobil iletişim teknolojileri çalışma pratiklerinin mümkün olduğu mekânların sayısını arttırmıştır. Brown ve O'Hara (2003: 1577) incelemelerinde belirttiği üzere ; « kafeler, barlar, restoranlar, hepsi iş için birer mekâna dönüşmektedir.» Yazarların “üçüncü alanlar” olarak adlandırdıkları ev ve işyeri arasındaki mekânlar, artık işin meşru olarak yapıldığı yerler halini almıştır. Arabalar ise, sadece taşıma aracı değil, aynı zamanda mobil birer ofistir. Bu anlamda Eriksen (2000) yaptığı araştırmaya göre; insanlar bugün otobüste maillerine bakıp, sinema salonlarında mesaj yollayabilme olanağından ötürü, eskiden işle hiçbir ilgisi olmayan yerlerde çalışabilmektedir. İşin belirli bir mekân ve saat tanımından sıyrılıp, hayatı bu şekilde istila etmesi ise; ancak gelişen mobil

iletişim araçlarıyla mümkün. Taşınabilir tüm bu iletişim araçları, kullanıcılarıyla bütünleşmekte ve onların uzantısı haline gelmektedir. Bu noktada, Kanada’da iş uzantısı kavramı üzerine yapılan bir araştırmada, deneğin yorumu oldukça ilgi çekicidir;

“Kullanıcıları BlackBerrylerine o kadar bağımlılar ki onlar için yeni bir terim bulduk: "crackberries". Uçakta, havaalanında, tuvalette, gittikleri her yerde BlackBerrylerinden ayrılamıyorlar (Towers 2005: 16).” Bu nokta benzer bir şikayete, Türkiye’de kendini, beyaz yakalıların dayanışma ağı olarak tanımlayan, Plaza Eylem Platformu söylemlerinde de rastlanmaktadır. Pankartlarında sıkça kullandıkları BlackBerry telefonlardan bıkkınlıklarını anlatan işçiler, tatillerinin ve iş sonrası zamanlarının sürekli cevaplanması gereken mailler ve gelen çağrılarla bölünmesinden yakınmaktadır (Plaza Postası 2012).

Ayrıca, iletişim araçlarındaki gelişmeler, en hızlı ve sorunsuz cevap vermeyi sağlayacak şekilde geliştirildiği için her an “çevrimiçi” veya müsait konumdaki işçi, en hızlı şekilde taleplere cevap vermek zorundadır. Buna bir sınır koyma, yani işçinin böyle bir çalışma biçimini reddetme tercihi ise, kendisine sunulmamaktadır. Üstelik, Orlikowski’nin (1992: 405) belirttiği gibi bu durum, artık teknolojinin yapısal biçimlenişidir. Teknoloji insan tarafından üretilmiş ve anlamlandırılmıştır. Ama gelişip, yayıldıkça, kurumsallaşmaktadır. Dolayısıyla, bu tür iletişim araçlarının kullanımı reddetmek, bir adım sonrasında toplumsal dışlanmaya neden olacaktır. Zira, Ergur’un (1996) vurguladığı gibi; “Denetimi sağlayan teknoloji ürünü, çoğu zaman beraberinde kendi toplumsal meşrûiyetinin kurulmasını kolaylaştıracak kültürel imleri de getirir.”

İş uzantısının yarattığı negative etkilerden bir diğeri ise; işçinin toplam enerjisi ve zamanını talep etmek, işçiye çalışma dışından gerçekleştirdiği roller açısından da fazla yük bindirmek suretiyle, stres artışa neden olmakta ve işçiyi muzdarip bırakmaktadır. Mobil iletişim teknolojilerine sahip olmak iş uzantısını teşvik ederken, işçi için iş dışı diğer toplumsal rolleri ayırıştırmak ve edinmek daha da zorlaşır. İş ve iş dışı olanın çatışması bu nedenle daha da artar ve bu işçinin gerek mental, gerek fiziki anlamda sağlığının zayıflamasına neden olur.

Sonuç

Kapitalizm, araçları ve üretim yöntemleri ne kadar değişirse değişsin, her zaman en hızlı kâra ulaşmayı amaçlar. Yani, kapitalist pratikler, mekâna ve zamana göre biçim değiştirirse dahi, kapitalizmin doğasının aslında değişmediği rahatlıkla söylenebilir. Bununla birlikte, bugün gelinen noktada, sermayedarlar teknolojik gelişmeler yardımıyla piyasanın

anlık değişimlerine ayarlı, esnek işletme yapıları oluşturarak, bu kârlılığı sürdürmeyi hedeflemektedir. Emek piyasasının esnekleşmesini de içeren bu kârlılık stratejisi, işçi açısından geçicilik, muğlaklık, yer ve zaman duygusunun aşınması ve iş/işdışı sınırlarının silikleşmesi, iş güvencesizliği ve sendikasızlaşma gibi birçok mahzuru barındırmakta ve tüm dünyada hukuki yapılandırmalarını da tamamlayarak uygulanmaktadır. Teknolojik gelişmeler ise; bu esnekliğin teknik alt yapısını sağlaması açısından son derece kilit bir röl oynamaktadır. Her ne kadar resmi olarak tanımlanan esnek çalışma modelleri arasında sayılmasa ve hukuki çerçevesi net şekilde çizilmemiş olsa da, işe ait mobil iletişim araçlarını iş sonrası ve ofis dışında kullanarak çalışma biçimi olarak tanımlanan iş uzantısı da teknoloji altyapılı bir sömürlüme hâli ve emek gücünün esnekleşmesidir. İşçi açısından birçok negatif etkiye sahip olan iş uzantısı, bir yandan sömürü oranını arttırırken, öte yandan işçinin devamlı denetim ve kontrol altında tutulmasına neden olmaktadır.

KAYNAKÇA

AYTAÇ Ömer ve İLHAN Süleyman (2008), “Yeni Kapitalizmin Kaotik Evreni: Belirsizlik, Sömürü ve Ahlâki Kriz”, **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 1: 182-210.

BROWN Barry & O'Hara Kenton (2003), “Place as a Practical Concern of Mobile Workers”, **Environment and Planning**, Sayı: 35: 1565-1587.

COHEN Sheila (1987), “A Labour Process to Nowhere?” **New Left Review**, Sayı: 165: 34-50.

DEETZ Stanley (1992), “Disciplinary Power in the Modern Organization”, **Critical Management Studies**, (Ed:M. Alvesson & H.Willmott), London, Sage.

DICKSON David (1994), **Alternatif Teknoloji**, İstanbul, Ayrıntı Yay.

ERCAN Fuat (1996), “Tarihsel ve Toplumsal Bir Süreç Olarak Kapitalizm ve Esneklik”, **95'-96 Petrol-İş Yıllığı**, Türkiye Petrol Kimya Lastik Sanayi İşçileri Sendikası, ss: 661-693.

ERGUR Ali (1996), “Bireyin Son Kaleleri Düşüyor: Cep Telefonu ve Ötesi”, **Birikim**, Sayı: 89: 15-22.

ERGUR Ali (2008), “Elektronik Denetimin Sınırlarında Demokrasi”, **Birikim**, Sayı: 110: 54-60.

ERIKSEN Thomas Hylland (2000), **Tyranny of the Moment**, London, Pluto Press.

GLEICK James (1999), **Faster**, New York, Pantheon Books.

GORZ Andre (2001), **Yaşadığımız Sefalet, Kurtuluş Çareleri**, Çev: Nilgün Tural, İstanbul, İletişim Yay.

GREEN Nicola (2002), “Who's watching whom?”, içinde **Wireless World: Social and Interactional Aspects of the Mobile Age**, (ed: B. Brown, N. Green & R. Harper), London, Springer: 32-45.

HARDT Michael ve NEGRI Antonio (2001), **İmparatorluk**, Çev. Abdullah Yılmaz, İstanbul, Ayrıntı Yay.

HARVEY David (2010), **Postmodern Durum**, Çev. Sungur Savran, İstanbul, Metis Yay.

IPSOS-Reid (2001), **Analyzing the Return on Investment of a BlackBerry Deployment** (Research Study prepared for Research in Motion), <[http://www.ksi.ca/KSI/KSIResources.nsf/vwDownloadsLINK/DRYN-6PGSEC/\\$FILE/BlackBerryROIReport.pdf](http://www.ksi.ca/KSI/KSIResources.nsf/vwDownloadsLINK/DRYN-6PGSEC/$FILE/BlackBerryROIReport.pdf)> (24.05.2012).

KARLSON Amy K., MEYERS Brian R., JACOBS Andy, JOHNS Paul, KANE Shaun, **Working Overtime: Patterns of Smartphone and PC Usage in the Day of an Information Worker**, <<http://research.microsoft.com/apps/pubs/default.aspx?id=80165>> (20.05.2012)

MARX Karl (1979), **Grundrisse : Ekonomi Politigin Eleştirisi İçin Ön Çalışma**, Çev. Sevan Nişanyan, İstanbul, Birikim Yayınları.

MARX, Karl (2000), **Kapital Birinci Cilt**, Sol Yayınları, Ankara.

MEIKSINS Peters (2003), “İş Hayatı, Yeni Teknoloji ve Kapitalizm”, **Kapitalizm ve Enformasyon Çağı: Küresel İletişim Devriminin Politik Ekonomisi**, (Ed: R.W.McChesney vd.), Çev: N.S.Çingra vd., Ankara, Epos Yay. 177-192.

MERCUSE Herbert (2008), **Tek Boyutlu İnsan**, Çev. Aziz Yardımlı, İstanbul, İdea Yay.

NELKIN Dorothy (1995), **Selling Science**, New York, Freeman Press.

MOSCO Vincent (1998), “Political- Economy, Communication and Labor”, içinde **Global Productions Labor in the Making of the Information Society**, (ed.) Gerald Sussman ve John A. Lent, New Jersey: Hampton Press Inc., 13-33.

ORLIKOWSKI Wanda J. (1992), “The Duality of Technology: Rethinking the Concept of Technology in Organizations”, **Organization Science**, 13: 398-427.

Plaza Postası (2012), Sayı: 3, İstanbul.

SENNETT Richard (2000), **Karakter Aşınması: Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri**, Çev: Barış Yıldırım, İstanbul, Ayrıntı Yay.

SEZGİN Engin (2005), “İş Kanunu, Esneklik ve Emek”, **Genel-İş Emek Araştırma Dergisi**, Sayı: 1: 157-174.

TİSK (1999), **Çalışma Hayatında Esneklik**, Ankara, Tisk Yayınları, Sayı: 190.

TOWERS Ian, DUXBURY Linda ve THOMAS John (2005), **Shifting Boundaries: Technology, Time, Place and Work**, <<http://www.mngt.waikato.ac.nz/ejrot/cmsconference/2005/proceedings/spaceandtime/towers.pdf>> (24.05.2012).

WILSON F. A. & MITEV N. N. (1996), **Surveillance and the Reengineering of Commitment within the Virtual Organization**, <<http://www.deepdyve.com/lp/association-for-computing-machinery/surveillance-and-the-reengineering-of-commitment-within-the-virtual-xFHAhqG9FQ>>, 181-191.

YAVUZ Arif (1995), **Esnek Çalışma ve Endüstri İlişkilerine Etkisi**, Kamu-İş Yay., Ankara.

YILMAZ Gaye (2008), “Kapitalizmde Zaman-Mekân Sıkışması”, **Çalışma ve Toplum** Sayı: 2 :155-172.

YILMAZ Gaye (2010), “Para-Meta-Para-Finans Bulmacasında 2008 Krizini Anlamak”, **Praksis**, Sayı: 22: 109-129.